

खेड तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळाचे,
साहेबरावजी बुट्टेपाटील महाविद्यालय, राजगुरूनगर

ता. खेड, जि. पुणे- 410 505

अर्थशास्त्र विभाग

(शैक्षणिक वर्ष 2020 - 2021 पासून)

वर्ग:- :- द्वितीय वर्ष कला शाखा (S.Y.B.A.) G-II

विषय:- (वित्तीय व्यवस्था - I)

Financial System - I

सेमिस्टर :- III

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख- डॉ. उमेश भोकसे

भारतीय नाणेबाजार

प्रास्ताविक

'नाणेबाजार' या शब्दाचा शब्दशः अर्थ आपण घेतला तर 'पैशाचा बाजार' असा होतो. या चुकीच्या समजाचे निराकरण करताना असे म्हणता येईल की, नाणेबाजारात व्यापारी व्यवहार होणारी पैसारूपी वस्तू ही चलनी नोटा व नाणी या स्वरूपातील विधिग्राय पैसा नसते. या बाजारातील व्यापारी व्यवहार होणारी वस्तू म्हणजे विनिमयपत्रासारखा पतस्वरूपी पैसा व भांडवल यांच्यावरील हक्क किंवा अधिकार. कोणत्याही देशातील व्यापार, उद्योग-व्यवसाय यांच्या विकासासाठी अल्प व दीर्घ मुदतीच्या कर्जाची गरज असते. त्यांची कर्जाची गरज पूर्ण करण्यासाठी देशात अर्थपुरवठा करणाऱ्या बँका व वित्तीय संस्थांची गरज असते. कर्जाची देवाण-घेवाण करणाऱ्या या संस्थांच्या समूहाला नाणेबाजार असे म्हणतात. नाणेबाजारात फक्त अल्प मुदतीचे कर्ज देण्या-घेण्याचे व्यवहार पार पाडले जातात. नाणेबाजाराची संकल्पना पुढील व्याख्यांवरून अधिक स्पष्ट होते.

भारतीय नाणेबाजाराचा अर्थ व व्याख्या

(Meaning and Definition of Indian Money Market)

1. "नाणेबाजार म्हणजे अशी यंत्रणा की जिच्यामार्फत अल्पकालीन निधी कर्जाऊ दिले व घेतले जातात आणि जिच्यामार्फत एखाद्या विशिष्ट देशाच्या किंवा संपूर्ण जगाच्या वित्तीय व्यवहाराचा मोठा भाग पूर्ण केला (मॅडन व नॅड्लर)
2. "नाणेबाजार म्हणजे पैसारूप संपत्तीचे अल्प मुदतीचे व्यवहार करणारे केंद्र होय." (भारतीय रिझर्व्ह बँक)
3. "विविध प्रकारच्या पैशाचे देवाण-घेवाणीचे व्यवहार करणाऱ्या विविध संस्थांना सामूहिकपणे नाणेबाजार असे म्हणतात.
4. "सामान्यपणे अल्प मुदतीचे कर्ज देण्या-घेण्याचे व्यवहार ज्या बाजारात पार पाडले जातात त्या बाजारास नाणेबाजार असे म्हणतात."

भारतीय नाणेबाजाराची व्याप्ती (Scope of Indian Money Market)

पुढील काही घटकांच्या साहाय्याने नाणेबाजाराची व्याप्ती स्पष्ट करता येईल.

1. अल्पकालीन मुद्रानिधी :

नाणेबाजाराचा संबंध केवळ बाजार मुद्रानिधी म्हणजेच अल्पकालीन मुद्रानिधीशी येतो. अल्पकालीन म्हणजे सर्वसाधारणपणे कमीतकमी 90 दिवस ते जास्तीतजास्त 180 दिवसांपर्यंत कर्जव्यवहार या बाजारात होतात. भारतीय नाणेबाजार गरजू कर्जदारांना अत्यंत अल्प कालावधीसाठी भांडवल पुरवू शकतो. या नाणेबाजारात अगदी एका दिवसापासून ते तीन महिने, सहा महिने आणि एक वर्षापर्यंत कर्जाऊ निधी मिळू शकतो.

2. संघटित व असंघटित या दोन्ही क्षेत्रांचा समावेश :

भारतीय नाणेबाजारात असंघटित क्षेत्रात सावकार, सराफी पेढीवाले, व्यापारी इत्यादींचा समावेश होतो. संघटित क्षेत्रात मात्र बँका, विदेशी बँका, रिझर्व्ह बँक इत्यादींचा समावेश होतो.

3. मर्यादित पतसाधनांचा वापर :

भारतीय नाणेबाजार अल्पकालीन असल्याने यात विनिमयपत्रे, कोषागार किंवा शासकीय विपत्रे आणि अल्पकालीन शासकीय बंधपत्रे यांसारख्या पतसाधनांचा व्यवहार होतो.

4. विविध उपबाजारांचा समावेश :

भारतीय नाणेबाजारात मागणी देय नाणेबाजार, विपत्र बाजार, व्यापारी विपत्र बाजार, व्यापारी ठेवी प्रमाणपत्र बाजार, व्यापारी पत्र बाजार, नाणेबाजार परस्पर निधी, रिझर्व्ह बँकेचे पुनखरेदी करार या उपबाजारांचा समावेश होतो. यामुळे भारतीय नाणेबाजाराचा विकास होण्यास मदत झाली आहे.

5. व्यापारी बँकांना मध्यवर्ती स्थान :

नाणेबाजारात व्यापारी बँकांना मध्यवर्ती स्थान देण्यात आले आहे. नाणेबाजाराचे विविध घटक आपली पैशाची सोय करून घेण्यासाठी पहिल्यांदा व्यापारी बँकांशी संपर्क साधतात. या अर्थाने व्यापारी बँकांचे स्थान नाणेबाजारात मध्यवर्ती आहे.

6. मध्यवर्ती बँकेचे स्थान सर्वोच्च :

मध्यवर्ती बँकेचे स्थान सर्वोच्च किंवा मोक्याचे असण्याचे कारण म्हणजे नाणेबाजारातील मुद्रानिधीच्या पुरवठ्याचा अंतिम स्रोत (साधन) या आपल्या क्षमतेमुळे तिला मिळालेले आहे.

7. नाणेबाजाराचा विकास :

नाणेबाजाराचा विकास बाजारात उपलब्ध असलेल्या पतसाधनांवर अवलंबून असतो. जेव्हापासून भारतीय रिझर्व्ह बँकेने विविध पतसाधने उपलब्ध करून दिली आहेत तेव्हापासून नाणेबाजाराचा विकास होत असून त्याची व्याप्ती वाढत आहे. अशा प्रकारे वरील मुद्द्यानुसार नाणेबाजाराची व्याप्ती सांगता येईल.

भारतीय नाणेबाजाराची रचना व वैशिष्ट्ये

STRUCTURE AND CHARACTERISTICS OF INDIAN MONEY MARKET

A. संघटित नाणेबाजार

संघटित गटात येणारे सर्व घटक किंवा उपबाजाराचे सविस्तर वर्णन पुढीलप्रमाणे :

1. मागणी-देय नाणेबाजार (Call Money Market) :

मागणी नाणेबाजार हा नाणेबाजाराचा एक प्रमुख विभाग, उपबाजार आहे. व्यावसायिक बँकांच्या अल्पकालीन अर्थपुरवठ्यासाठी नाणेबाजाराचा उपयोग मोठ्या प्रमाणावर केला जातो. कर्जाचा कालावधी एक दिवस ते सात दिवस इतका कमी असतो. अशा कर्जावरील व्याजदर हा कर्जाची मुदत, मागणी व पुरवठा यांवर अवलंबून असतो. मागणी कर्जाचे लगेचच रोख रकमेत रूपांतर करता येते. रोख रकमेसारखी ही कर्जे असतात.

2. विपत्र/हुंडीबाजार (Bills Market) :

औद्योगिकदृष्ट्या विकसित देशात विपत्र/हुंडीबाजार हा नाणेबाजारातील एक महत्त्वाचा विभाग मानला जातो. परंतु भारतात हा विभाग विकसित झाला नाही. या पद्धतीत रोकड व्यवस्थापनाची जबाबदारी बँकांवर असते. सक्रिय दुय्यम बाजाराच्या अभावामुळे विपत्र वित्तबाजाराच्या विकासावर विपरीत परिणाम झाला.

(अ) व्यापारी विपत्र/हुंडीबाजार (Commerical Bills Market) :

अंतर्गत व्यवहारातून व्यापारी हुंड्यांची निर्मिती होते. मालाच्या खरेदी-विक्रीचे व्यवहार हुंडीच्या साहाय्याने पार पाडले जातात. व्यापारी हुंड्यांची मुदत 90 ते 180 दिवसांची असते. व्यापारी बँकांकडून या हुंड्या वटविल्या जातात. दुय्यम बाजारात मात्र हुंड्यांचे व्यवहार होत नसल्याने तो फारसा लोकप्रिय झाला नाही.

(ब) कोषागार विपत्र/हुंडीबाजार (Treasury Bills Market) (91 दिवस) :

कोषागार हुंडीबाजार हा नाणेबाजारातील सरकारशी निगडित असणारा महत्त्वाचा विभाग आहे. हे विपत्र/हुंडी फक्त सरकारकडूनच दिल्या जातात. या हुंडी चलनक्षम दस्तऐवज/प्रतिभूती असल्याने त्या रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियामध्ये वटविता येतात. मध्यवर्ती बँकेचे यावर नियंत्रण असते. यालाच 'वचनचिठ्ठी' असेही म्हणतात. इतर हुंडीच्या मानाने यात रोखता अधिक असते. 91 दिवसांची कोषागार हुंडी हा सर्वात जुना प्रकार आहे. या हुंडीचे दोन प्रकार पडतात. साधारण आणि तात्पुरती

(Adhoc) कोषागार हुंडी. साधारण हुंडी ही सामान्य लोकांना रिझर्व्ह बँकेच्या माध्यमातून विकली जाते. त्याचा कालावधी 91 दिवसांचा असतो. याद्वारे सरकारची

निधीची तात्पुरती गरज भागविण्याचे काम रिझर्व्ह बँक उपलब्ध करून देते. तात्पुरती कोषागार हुंडी ही भारत सरकारला दिली जाते, जनतेला नाही.

3. व्यापारी पत्रबाजार (Commercial Paper Market) :

भारतात सन 1990 मध्ये रिझर्व्ह बँकेने व्यापारी पत्रपत्रे काढण्यास परवानगी दिली. सुरुवातीच्या काळात व्यापारी पत्राचे प्रचालन करण्याची परवानगी फक्त उच्च गणना केलेल्या कंपन्यांनाच देण्यात आली. या व्यापारी पत्राची किमान रक्कम 1 कोटी र ठरविण्यात आली होती. त्यांचा मुदतपूर्तीचा कालावधी 91 दिवसांपासून ते सहा महिन्यांपर्यंत होता. कंपन्यांच्या खेळत्या भांडवलाचा पतमर्यादेशी व्यापारी पत्रांचा संबंध जोडण्यात आला. परंतु नंतरच्या कालावधीत व्यापारी पत्रे प्रचलित करण्यावरील बंधने हळूहळू शिथिल करण्यात आली. व्यापारी पत्रांची किमान रक्कम 25 लाख रुपयांपर्यंत खाली आणण्यात आली तर त्यांचा मुदतपूर्तीचा कालावधी 30 दिवसांपासून ते एक वर्षापर्यंत ठेवण्यात आला.

4. ठेवी प्रमाणपत्र बाजार (Certificate of Deposits Market) :

हा अल्पकालीन मुदत ठेवीचा दुसरा प्रकार आहे. या ठेवीची जी पावती दिली जाते तिला ठेव प्रमाणपत्र असे म्हणतात. भारतात रिझर्व्ह बँकेने सन 1989 मध्ये ठेव प्रमाणपत्र देण्यास सुरुवात केली. त्यापूर्वी त्याकरिता सन 1987 मध्ये वाघुळ समितीची नेमणूक करण्यात आली होती. ही ठेव प्रमाणपत्रे वैयक्तिक व्यक्ती, कॉर्पोरेट संस्था कंपन्या, सेवासंस्था इत्यादींना व्यापारी बँकेच्या साहाय्याने उपलब्ध करून दिले जातात. हे ठेवी प्रमाणपत्र हस्तांतरणीय व चलनक्षम असतात. रिझर्व्ह बँकेच्या नियमनानुसार ठेव प्रमाणपत्र किमान तीन महिने व कमाल एक वर्षापर्यंतच्या मुदतपूर्तीची असतात.

5. मुदत नाणेबाजार (Term Money Market) :

सन 1990 च्या दशकात मुदत नाणेबाजार विकसित करण्यासाठी काही उपाययोजना करण्यात आल्या. ऑक्टोबर 1993 मध्ये ICICI, IDBI, EXIM या बँका यांसारख्या निवडक संस्थांना तीन ते सहा महिन्यांच्या कालावधीपर्यंत त्यांना ठरवून दिलेल्या मर्यादित मुदत नाणेबाजारातून पैसे कर्जाऊ घेण्यास परवानगी देण्यात आली. एप्रिल 1997 मध्ये बँकांना रोख राखीव गुणोत्तर (CRR) व बँकिंग प्रणालीवरील

भारावरील वैधानिक रोखता गुणोत्तर (SLR) राखण्याच्या बंधनातून सुटका देण्यात आली.

6. नाणेबाजार परस्पर निधी (Money Market Mutual Funds) :

नाणेबाजार परस्पर निधीमुळे लहान गुंतवणूकदारांना नाणेबाजारात सहभागी होता आले. सन 1992 मध्ये नाणेबाजार परस्पर निधीची मार्गदर्शक तत्त्वे रिझर्व्ह बँकेने जाहीर केली. सूचित व्यापारी बँका आणि सार्वजनिक वित्तीय संस्थांना नाणेबाजार परस्पर निधी स्थापन करण्यास काही अटींवर परवानगी दिली. नोव्हेंबर 1995 ते जुलै 1996 या कालावधीत ही योजना अधिक लवचीक बनविण्याच्या दृष्टीने आणि त्यात अधिक रोखता व सखोलता येण्याच्या दृष्टीने या अटी नंतरच्या काळात शिथिल करण्यात आल्या. नाणेबाजार परस्पर निधीच्या विकासासाठी सन 2000-01 मध्ये प्रयत्न करण्यात आले.

7. रिझर्व्ह बँकेचे पुनखरेदी करार (Reserve Bank's Repurchase Agreements - Repo) :

अल्प मुदत तरलतेवर परिणाम साधण्यासाठी 10 डिसेंबर, 1992 रोजी रिझर्व्ह बँकेने रेपो (Repo) कार्यपद्धती सुरू केली. यामध्ये सार्वजनिक संस्थांचे बॉण्ड्स, सहकारी बंधपत्रे लिलाव पद्धतीने विक्री न होता ठरावीक विक्री केली जाऊ लागली. प्रत्यावर्ती पुनखरेदीच्या साहाय्याने एका रात्रीपुरत्या मागणी पैशाच्या दरावरील अनावश्यक दबाव कमी करण्यासाठी रिझर्व्ह बँक अप्रत्यक्षपणे बाजारात हस्तक्षेप करते. रेपो बाजारामुळे नाणेबाजाराचा विकास होण्यास मदत झाली. UTI, LIC, IDBI यांसारख्या संस्थाकडील अतिरिक्त पैसा या बाजारामुळे नाणेबाजारात अल्प काळासाठी गुंतविला जाऊ लागला.

B. असंघटित नाणेबाजार

असंघटित नाणेबाजारात अनियमित बँकेतर वित्तीय संस्था, सावकार, व एतद्देशीय बँकर्स किंवा सराफी पेढीवाले यांचा समावेश होतो. संघटित नाणेबाजारात रिझर्व्ह बँक, स्टेट बँका, व्यापारी बँका, सहकारी बँका, परकीय बँका, वित्तीय महामंडळे, भारतीय

वजावट व वित्तगृह (DFHI) कार्य करतात. तसेच वरील सर्व उपबाजारांचा समावेश होतो.

भारतीय नाणेबाजाराची वैशिष्ट्ये

(Characteristics of Indian Money Market)

1. भारतीय नाणेबाजाराची दोन भागांत विभागणी :

भारतीय नाणेबाजार संघटित व असंघटित या दोन भागांत विभागला जातो. संघटित गटात मध्यवर्ती बँका, व्यापारी व सहकारी बँकांचा समावेश होतो तर असंघटित गटात सावकार, सराफी पेढीवाले, जमीनदार इत्यादींचा समावेश होतो. संघटित क्षेत्र सध्या वाढले असून देखील असंघटित क्षेत्र समूळ नष्ट झालेले दिसत नाही. म्हणून भारतीय नाणेबाजाराचा पाहिजे त्या प्रमाणात विकास होऊ शकला नाही.

2. अल्पकालीन बाजार :

भारतीय नाणेबाजारातून फक्त अल्पकाळासाठीच निधी उपलब्ध करून दिला जातो. एक दिवसापासून ते एक वर्षापर्यंत कर्जाऊ निधी मिळू शकतो. त्यामुळे नाणेबाजारात व्यवहार संख्या मर्यादित राहते.

3. संघटित परंतु कमी गतिशील बँकव्यवसाय पद्धती :

आधुनिक बँकव्यवसाय पद्धतीत बऱ्याच उणिवा आढळतात. या बँकांची व्याप्ती विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्रापुरती मर्यादित राहते. तसेच व्यापारी बँकांची प्रवृत्ती परंपरागत परंतु नावीन्याचा अभाव असलेली दिसते. विविध प्रकारच्या बँका असूनही त्यामध्ये योग्य समन्वयाचा अभाव दिसतो. तसेच त्या स्वतंत्रपणे काम करत असतात. त्यामुळे त्यांचा नाणेबाजारावर प्रभाव पडत नाही.

4. अपुरी पतसाधने :

भारतीय नाणेबाजारात विकसित अर्थव्यवस्थेतील नाणेबाजाराच्या तुलनेने अपुरी पतसाधने किंवा पतसाधनांचा अभाव दिसतो. येथील व्यापार व वाणिज्य क्षेत्रे आधुनिक पद्धतीने संघटित नसल्याने पतसाधनांचा अपुरा पुरवठा व निरनिराळ्या व

परस्परविरोधी स्वरूपाचाही असतो. विकसित अर्थव्यवस्थेशी तुलना करता या अर्थव्यवस्थेत विनिमयपत्रे, वित्तीय विपत्रे व इतर अल्पकालीन विपत्रांची संख्या व व्याप्ती मर्यादित असल्याने नाणेबाजाराच्या विकासाला योग्य दिशेने चालना मिळत नाही.

5. भिन्न व्याजदर :

नाणेबाजारातील विविध उपबाजारांमध्ये जर जवळचे संबंध असतील तर उपबाजारातील व्याजदर जवळपास सारखे प्रस्थापित होतात. भारतासारख्या अर्थव्यवस्थेत उपबाजार परस्पर संबंधित नसल्यामुळे विविध उपबाजारातील व्याजदरात भिन्नता आढळते. काही वेळा नाणेबाजारात एकाच पतसाधनासाठी एकाच मुदतीसाठी भिन्न व्याजदर आकारले जातात. नाणेबाजार संघटित नसल्याने व व्यापार नियंत्रण करणारी यंत्रणा नसल्याने एकाच प्रकारच्या व्यवहारासाठी दोन वेगळे व्याजदर आकारल्याचे दिसून येते.

6. अपुरे चलननिधी :

भारतीय नाणेबाजाराचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे निधीची उपलब्धता कमी असणे. कारण बचतपातळी कमी असल्याने चलननिधीचा पुरवठा कमी पडतो व जी काही बचत केली जाते ती परंपरागत मार्गाने गुंतविली जाते आणि नवीन निर्माण झालेल्या संस्था भक्कम पायावर उभ्या नसल्याने त्या जनतेच्या विश्वासास पात्र ठरलेल्या नाहीत. त्यामुळे नाणेबाजारात निधीची कमतरता दिसून येते.

7. उपबाजार कमी विकसित :

लंडन, न्यूयॉर्क यांसारख्या विकसित नाणेबाजारात उपबाजार संख्येने जास्त असून पूर्णपणे विकसित असतात. याउलट, भारतीय नाणेबाजारात उपबाजारांची संख्या कमी असून ते कमी विकसित आहेत. हुंडीबाजाराला पुरेसा हुंडीचा पुरवठा नाही. दलालांची संख्या मर्यादित, वटवणीगृहाचा अभाव या कारणांमुळे उपबाजार कमी विकसित दिसतात.

8. मागणी-पुरवठ्यात असमतोल :

भारतीय नाणेबाजार पूर्णपणे विकसित झालेला नाही. यात पतसाधनांच्या साहाय्याने पैसा उभा केला जातो. येथे अल्पकालीन कर्ज मागणी जास्त व पुरवठा कमी अशी स्थिती नाणेबाजारात उत्पन्न होते.

भारतीय नाणेबाजाराची कार्य/ भूमिका

FUNCTIONS OF INDIAN MONEY MARKET

1. व्यापार व उद्योग या क्षेत्रांना मदत :

उद्योगसंस्था, व्यापारी संस्था व वाहतूक संस्था इत्यादींना नेहमीच कमी-जास्त प्रमाणावर विविध प्रकारच्या भांडवलाची गरज असते. पुरेशा भांडवलाच्या उपलब्धतेवरच विविध क्षेत्रांचा

विकास अवलंबून असतो. त्यापैकी खेळते भांडवल, अल्प मुदतीचे कर्ज नाणेबाजारात उपलब्ध होत असते. अंतर्गत व्यापार, आंतरराष्ट्रीय व्यापार, विविध वस्तूंच्या उत्पादनासाठी लागणारे खेळते भांडवल, शेतकऱ्यांना बी-बियाणे, खते, मजुरी, देणी इत्यादी गरजा भागविण्यासाठी लागणारे अल्प मुदतीचे कर्ज नाणेबाजारातून उपलब्ध होऊ शकते

2. व्यापारी बँका व सहकारी बँका यांच्या दृष्टीने नाणेबाजाराची उपयुक्तता:

विविध बँकांकडे मोठ्या प्रमाणावर ठेवी जमा होतात. ठेवींच्या स्वरूपात बँकेकडे असलेला हा प्रचंड निधी सुरक्षितपणे व योग्य प्रकारे गुंतविण्याची सोय नाणेबाजारामुळे झाली आहे. पण या व्यतिरिक्त या बँकांच्या दृष्टीने जेव्हा या बँकांना ठेवीदारांच्या ठेवी परत करण्यासाठी किंवा इतर कारणांसाठी पैशाची गरज असते तेव्हा ती गरज भागविण्यासाठी नाणेबाजारातून अल्पकालीन कर्ज घेतात व त्या बँका ज्यांच्याकडे पैसा आहे अशा इतर बँकांकडून पैसा कर्जाऊ घेतात. अशा उपबाजाराला आंतरबँक नाणेबाजार असेही म्हणतात.

3. मध्यवर्ती बँकेस मदत :

मध्यवर्ती बँक नाणेबाजाराची स्थापना करून त्यांच्या विकासासाठी प्रयत्नशील असते. ती नाणेबाजाराचे नियंत्रण करते. परंतु नाणेबाजाराची मध्यवर्ती बँकेस तिची

कार्ये कार्यक्षमतेने पार पाडण्यास मदत होत असते. नाणेबाजार जर विकसित, संवेदनक्षम असेल तर मध्यवर्ती बँक तिच्या चलनविषयक धोरणाची अधिक प्रभावीपणे यशस्वीरीत्या अंमलबजावणी करू शकते.

4. सरकारला मदत :

सरकारला दीर्घकाळासाठी ज्याप्रमाणे आवश्यकता असते तशीच अल्पकालीन कर्जाचीदेखील

असते. राज्य व केंद्र सरकारला देशाच्या किंवा राज्याच्या आर्थिक विकासासाठी अल्पकालीन कर्ज उभारण्यासाठी नाणेबाजाराची फार मदत होते. हे कार्य ट्रेझरी बिलांची विक्री करून पार पाडले जाते.

5. विदेशी व्यापारास मदत :

आयात-निर्यात व्यापारासाठी भांडवल उभारण्याच्या दृष्टीनेसुद्धा नाणेबाजाराचा उपयोग होतो. आयात-निर्यात व्यापारासाठीदेखील अल्प मुदतीच्या मोठ्या कर्जाची गरज पडते. नाणेबाजारात कोटीच्या हुंडीच्या आधारे मोठे कर्ज सहजतेने मिळू शकते. निर्यातवृद्धीसाठीसुद्धा नाणेबाजाराची प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे मदत होते.

6. आर्थिक विकासाला मदत :

नाणेबाजारामुळे देशाच्या आर्थिक व औद्योगिक विकासाला गती प्राप्त होते. संघटित नाणेबाजारामुळे उद्योगव्यवसाय व व्यापार या सर्व क्षेत्रांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्याच्या सोई उपलब्ध होतात. देशातील विविध वित्तसंस्थांना आपल्याजवळील पैसा अल्प मुदतीसाठी किफायतशीरपणे गुंतविता येतो. नाणेबाजारामुळे भांडवलबाजाराचीही प्रगती होऊ शकते.

7. व्याजदरातील भिन्नता कमी करण्यास मदत :

भांडवल उभारणी करून आर्थिक व्यवहार सुरळीतपणे होण्यासाठी व्याजदरात स्थैर्य असणे अतिशय आवश्यक आहे. आर्थिकदृष्ट्या अविकसित किंवा विकसनशील देशात व्याजदरात फार तफावत दिसते. त्या दरात हंगामी चढ-उतार होतात. नाणेबाजाराच्या विकासामुळे पैशाच्या मागणी-पुरवठ्यात समानता प्रस्थापित

होऊन व्याजदर समान होण्यास फार मदत होते. त्याचा योग्य परिणाम आर्थिक विकासावर होतो.

8. भांडवलाच्या गतिशीलतेत वाढ :

नाणेबाजारामुळे देशातील भांडवलाची गतिशीलता वाढण्यास मदत होते. खाजगी भांडवलाच्या गुंतवणुकीस योग्य वातावरण निर्माण होते. गुंतवणूकदारांना गुंतवणुकीच्या सुविधा उपलब्ध होतात. नाणेबाजार जितका प्रगत असेल तितकी भांडवालाला गतिशीलता प्राप्त होते.

9. खेळत्या भांडवलाचा पुरवठा :

नाणेबाजारात अल्प मुदतीच्या कर्जव्यवहाराची उलाढाल होत असते. दुसऱ्या भाषेत उद्योगांना व व्यवसायांना खेळते भांडवल उपलब्ध होण्यासाठी व सुलभपणे उभारता येण्यासाठी नाणेबाजाराची मदत होते तसेच गरजेनुसार तातडीने कर्ज मिळण्याची सोयसुद्धा नाणेबाजारामुळे उपलब्ध होते.

10. अल्पकाळासाठी पैसे गुंतविण्याची सोय :

व्यापारी बँका, सहकारी बँका, विनिमय बँका इत्यादी बँकांना व वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्थांना आपल्याकडील अतिरिक्त पैशाची नाणेबाजारात गुंतवणूक करून व्याजरूपाने उत्पन्न

मिळविता येते. या संस्थांना नाणेबाजारामुळे सुरक्षितपणे आपल्याजवळील पैसा सुरक्षितपणे गुंतविता येऊन रोखता व लाभता यात मेळ घालणे शक्य होते. बँका सर्वसाधारणपणे अल्पसूचना कर्ज बाजार, हुंडी बाजार, तारण कर्ज बाजारात आपल्याजवळील जास्तीचा पैसा गुंतवितात.

11. बँकिंग क्षेत्राचा विकास :

नाणेबाजारामुळे देशाच्या बँकिंग क्षेत्राचा संतुलित व जलद विकास होऊ शकतो. बँकिंग क्षेत्रास स्थैर्य प्राप्त करून देण्यासाठी व बँकिंग व्यवसाय भक्कम होण्यासाठी नाणेबाजाराची फार मदत होते.

भारतीय नाणेबाजारातील संस्था

INSTITUTIONS IN THE INDIAN MONEY MARKET

भारतीय नाणेबाजारात पुढील संस्था कार्यरत असतात.

1. व्यापारी बँका व इतर वित्तीय संस्था :

व्यापारी बँका नाणेबाजारात अतिशय महत्त्वाची भूमिका बजावतात. अर्थव्यवस्थेत औद्योगिक व इतर व्यावसायिक संस्थांच्या अल्पकालीन निधीच्या गरजा भागविण्याचा एक महत्त्वाचा मार्ग म्हणजे व्यापारी बँका होत. तसेच व्यापारी बँकांवरिक्त बचत बँका, गुंतवणूक बँका, विमा कंपन्या, युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया, विदेशी विनिमय बँका, इतर वित्तीय संस्था आपल्या निधीचा भाग नाणेबाजारात गुंतवित असतात.

2. मध्यवर्ती बँक :

भारताची रिझर्व्ह बँक ही मध्यवर्ती बँक आहे. ती बँकांची बँक म्हणून कार्य करते. देशाची मध्यवर्ती बँक अर्थातच नाणेबाजाराची नेता असते. पैसा व पतपैशाचे सर्व व्यवहार विनियमित व नियंत्रित करण्याचे अंतिम अधिकार तिला असल्याने तिचे नेतृत्वाचे स्थान निर्माण झालेले आहे.

3. शासनसंस्था :

शासनसंस्था ही नाणेबाजाराची महत्त्वाची घटकसंस्था आहे. कारण शासन नाणेबाजारात एक ऋणको किंवा कर्जदार म्हणून प्रवेश करत असते. अल्पकालीन वचनपत्रे शासनाच्या कर्जप्राप्तीमुळे निर्माण होतात. सध्या नाणेबाजारात वचनपत्रांनी आता पुढारलेले स्थान प्राप्त केलेले आहे. म्हणूनच शासनसंस्था नाणेबाजारात आपले प्रभावशाली स्थान राखून आहे.

4. स्वीकृतीगृहे व विपत्र दलाल :

विपत्र बाजाराची क्षितिजे रुंदावण्याचे कार्य नाणेबाजारात स्वीकृतीगृहे करत असतात. नाणेबाजारात विशेषीकरण असलेली ही स्वीकृतीगृहे अभिकर्त्यांच्या एजंटचे मध्यस्थाचे काम करतात. व्यापारी बँकाही विनिमयपत्राची स्वीकृती व हमीचे कार्य करत असतात. विनिमयपत्रे व हुंड्या स्वीकारून त्यांची रोख किंमत देण्याचे काम स्वीकृतीगृहे करतात.

5. भारतीय वजावट व वित्तगृहे (DFHI) :

28 जुलै, 1988 पासून ही भारतीय वजावट व वित्तगृहे नाणेबाजारात ऋणको व धनको अशा दोन्ही बाजूने सहभागी झाली आहेत. यांचा स्थापना उद्देश नाणेबाजाराच्या दस्तऐवजांना दुय्यम बाजारात प्रवर्तित करून अल्प मुदतीच्या निधीची सोय करून देणे हा असतो. ही गृहे विपत्राची वटवणूक करून कर्जे पुरविण्याची कार्ये करतात. तसेच पैशाचे व्यवहार प्राथमिक दलालामार्फत करण्याची सुविधा या गृहामार्फत करून देण्यात आली

6. खाजगी संस्था व व्यक्ती :

भारतीय नाणेबाजारात व्यक्तिगत पातळीवरही अल्प मुदतीची कर्जे दिली-घेतली जातात. व्यक्तिगत तारण, हुंड्या यांवरही कर्जे दिली जातात. सावकार, सराफी पेढ्या, पतपेढ्या याद्वारे लहान स्वरूपात कर्जे दिली जातात. वरील सर्व संस्थांचा समावेश नाणेबाजारात होतो.

भारतीय नाणेबाजारातील दोष/उणिवा

DEFICIENCIES OF INDIAN MONEY MARKET

1. असंघटित क्षेत्राचा प्रभाव :

भारतीय नाणेबाजार संघटित व असंघटित अशा दोन भागांत विभागला आहे. मुख्य दोष असा की, असंघटित क्षेत्राची म्हणजे सावकार व सराफी पेढीवाल्यांची संघटित क्षेत्रापासून फारकत झाली आहे. त्यामुळे नाणेबाजार एकजिनसी किंवा एकक पद्धतीने कार्य करू शकत नाही. एकाच बाजारात चालणाऱ्या अशा वेगवेगळ्या बाजारपद्धतीमुळे नाणेबाजारातील व्यवहारांचा, एकत्रित परिणाम अर्थव्यवस्थेवर किंवा पतपुरवठ्यावर दिसत नाही.

2. विपत्र बाजाराचा अभाव :

ज्या बाजारात सुसंघटित व विकसित विपत्र बाजाराचे अस्तित्व असेल तो नाणेबाजार यशस्वीरीत्या कार्य करत असतो. भारतात मात्र संघटित व विकसित विपत्र बाजाराचा अभाव दिसून येतो. भारतात विपत्र बाजाराचा विकास कमी होण्याचे कारण म्हणजे वटवणुकीपेक्षा रोखतेला दिलेले प्राधान्य, हुंड्यामधील अचूक मजकुराचा अभाव,

योग्य विपत्रांचा अभाव इत्यादी होय. तसेच विपत्रावरील वाढते मुद्रांक शुल्क, वाढती दलाली, वेगवेगळे व्याजदर यामुळे भारतात विपत्रबाजार मागे पडला आहे. त्यामुळे नाणेबाजारात दोष दिसून येतात.

3. व्याजदरातील भिन्नता :

संघटित बाजारात रिझर्व्ह बँकेचे संपूर्ण नियंत्रण असल्याने व्याजदरात एकजिनसीपणा

दिसतो. परंतु भारतीय नाणेबाजारात एकाच कालावधीसाठी दिलेल्या निधीसाठी वेगवेगळे व्याजदर दिसून येतात. तसेच विविध संस्थांच्या व्याजदरातही फरक दिसून येतो. व्याजदर एक टक्क्यापासून ते बारा टक्क्यांपर्यंत फरक दर्शवितात. नाणेबाजारात एका केंद्राकडून दुसऱ्या केंद्राकडे निधी गतिशील होण्याची शक्यता कमी असल्याने नाणेबाजाराच्या निरनिराळ्या केंद्रामध्ये पैशाच्या दरामध्ये मोठ्या प्रमाणात तफावत दिसून येते.

4. बँकव्यवसायाच्या अपुऱ्या सोई-सुविधा :

भारतीय नाणेबाजाराच्या संघटित क्षेत्रात अजूनही पुरेशा प्रमाणात बँक व्यावसायिक संस्था कार्यरत नाहीत. तसेच नाणेविषयक संस्थामधील फरकांमध्ये भर टाकणाऱ्या अनुसूचित नसलेल्या

बँकाही या बाजारात कार्यरत असल्याने नाणेबाजाराच्या वाढीवर मर्यादा आल्या आहेत. तसेच थोड्याच व्यापारी बँकांनी आपले कार्य छोट्या शहरात सुरू केले होते; त्यामुळे नाणेबाजाराच्या विकासात अडथळे निर्माण झाले.

5. भारतीय नाणेबाजारातील विस्कळीतपणा :

भारतीय नाणेबाजार तुकड्यांमध्ये विभागला गेल्याने त्यात संलग्नता आढळत नाही. नाणेबाजारात पुरेशा पतपुरवठा होत असला तरी पतपुरवठा करणाऱ्या वित्तीय संस्थांमध्ये संलग्नता नाही. त्यामुळे प्रत्यक्ष व्यवहारात विस्कळीतपणा आलेला दिसतो. समजा, एखादा बाजार एखाद्या व्यवसायावर लक्ष केंद्रित करत असेल तर इतरांकडे दुर्लक्ष करतो. त्यामुळे सातत्यपूर्ण व सुरळीत कर्जपुरवठा होऊ शकत नाही. यामुळे नाणेबाजाराच्या विकासात अडथळा निर्माण होतो.

6. भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या नियंत्रणाचा अभाव :

अर्थव्यवस्थेतील सर्वच बँकिंग व्यवस्था व त्याच्याशी निगडित व्यवहारांवर रिझर्व्ह बँकेचे नियंत्रण असते; परंतु बँकव्यवसायेतर संस्थांवर रिझर्व्ह बँकेचे नियंत्रण नाही. तसेच नाणेबाजारातील व्यवहारांवरदेखील ज्या प्रमाणात रिझर्व्ह बँकेचे नियंत्रण पाहिजे त्या प्रमाणात दिसून येत नाही. म्हणून विकसित नाणेबाजाराची अपेक्षाच करणे चुकीचे होईल.

7. खेळते भांडवल कमी :

अल्पकालीन कर्जपुरवठा मागणीप्रमाणे होणे गरजेचे आहे. परंतु व्यापारी बँकांकडे खेळते भांडवल कमी असून दरडोई ठेवींचे प्रमाणही अल्प असल्याने नाणेबाजाराच्या विकासाला मर्यादा येतात.

8. हंगामी चलनी निधीचा तुटवडा :

भारतात शेतीव्यवसाय हा प्रमुख व्यवसाय असून भारतीय अर्थव्यवस्था शेती उद्योगाशी निगडित आहे. शेती उद्योगासाठी लागणारा कर्जपुरवठा हंगामी असतो. त्यामुळे अल्पकालीन निधीसाठी लागणारी मागणी ही वर्षाच्या नोव्हेंबर ते जून या काळात वाढत असते. त्यामुळे व्याजदरही वाढतात. निधीचा तुटवडा निर्माण होतो.

9. अद्ययावत माहिती आणि तंत्रज्ञान सेवेचा अभाव :

नाणेबाजारात दलाल, स्थानिक सावकार, सराफी पेढीवाले, मध्यस्थ यांचा सहभाग जास्त असतो. त्यांना रिझर्व्ह बँकेच्या पतधोरणाची पूर्ण माहिती असतेच असे नाही. परंपरागत पद्धतीने आर्थिक व्यवहार चालतात; तसेच ग्रामीण भागात तंत्रज्ञानाचा प्रसार कमी, दळणवळण सुविधांचा अभाव, माहिती-प्रसारण यंत्रणेचा अभाव असल्यामुळे गुंतवणूकदारापर्यंत नाणेबाजारांसंबंधी योग्य माहिती पोहोचत नाही.

10. समांतर अर्थव्यवस्था :

नाणेबाजारात बेहिशेबी पैशाचे प्रमाण सातत्याने वाढत आहे. कारण नाणेबाजारातील

काही अविकसित भागावर रिझर्व्ह बँकेचे अजिबात नियंत्रण नाही. तसेच या उपबाजारातील संस्थांना रिझर्व्ह बँकेकडे निधी ठेवावा लागत नाही किंवा नियम पाळावे लागत नाही. या उपबाजारात नोंद न झालेल्या पैशाची म्हणजेच काळ्या पैशाची देवाण-घेवाण होते. त्यामुळे मुख्य अर्थव्यवस्थेला समांतर अर्थव्यवस्था निर्माण होते हा नाणेबाजाराचा महत्त्वाचा दोष दिसून येतो.

सन 1991 नंतर भारतीय नाणेबाजारातील सुधारणा

REFORMS IN INDIAN MONEY MARKET AFTER 1991

सन 1991 च्या आर्थिक सुधारणानंतर नरसिंहम् समिती व सुखमय चटर्जी समिती या दोन समित्या भारतातील वित्तीय प्रणालीचा आढावा व परीक्षण करण्यासाठी नेमण्यात आल्या. त्यांच्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार नाणेबाजारात सुधारणा करण्यात आल्या. तसेच रिझर्व्ह बँकेने काही उपाय सुचविले ते पुढीलप्रमाणे :

1. नवीन सदस्यांची ओळख :

नाणेबाजारात नव्याने मागणी-देय बाजारात प्राथमिक दलालांना धनको व ऋणको म्हणून कार्य करण्यास परवानगी देण्यात आली तसेच बँकेतर वित्तीय संस्थांना मागणी व मुक्त बाजारात व्यवहार करण्यास परवानगी देण्यात आली. त्यामुळे अशा संस्थाकडील पैसा नाणेबाजारात वापरला जाऊ लागला. तसेच सन 1999 मध्ये रिझर्व्ह बँकेने सरकारी विपत्रास नाणेबाजारात पुन्हा प्रवेश दिला. रोख राखीव निधीचे प्रमाण एक टक्का घटविल्यामुळे बँकांकडे अधिक पैसा शिल्लक राहिला. त्यामुळे मागणी-देय बाजारात पतपुरवठा सुरक्षित होत राहिला व नाणेबाजाराच्या सुदृढतेस मदत झाली.

2. नवीन पतसाधनांची ओळख :

नाणेबाजारात वापरली जाणारी पतसाधने चांगल्या प्रकारे उपलब्ध असतील तर नाणेबाजार यशस्वी होतो. भारतीय नाणेबाजाराचा महत्त्वाचा दोष म्हणजे पतसाधनांची कमतरता. नव्याने रिझर्व्ह बँकेने ठेव प्रमाणपत्र हे पतसाधन वापरण्यास संमती दिली. काही अटींवर सन 1992 मध्ये अनुसूचित व्यापारी बँका आणि सार्वजनिक वित्तीय संस्थांना नाणेबाजार परस्पर निधी स्थापन करण्यास परवानगी दिली.

3. रिझर्व्ह बँकेचे पुनखरेदी करार (Reserve Banks Repurchase Agreements - Repos):

अल्प मुदत तरलतेवर उपाय म्हणून रिझर्व्ह बँकेने रेपो कार्यपद्धती सुरू केली. रेपो बाजारामुळे नाणेबाजाराचा विकास होण्यास मदत झाली. यामध्ये सार्वजनिक संस्थांचे बॉण्ड्स, सहकारी बंधपत्रे यांची लिलाव पद्धतीने विक्री न होता ठरावीक दराने विक्री केली जाऊ लागली.

4. व्याजदर नियंत्रण शिथिलता :

रिझर्व्ह बँकेने भारतीय आर्थिक धोरणाचे विस्तारीकरण करण्याच्या उद्देशाने सर्व व्याजदर, कर्जावरील व्याजदर, ठेवीवरील दर, अल्प व दीर्घ मुदतीच्या कर्जावरील दरावर कडक नियंत्रण ठेवले होते. नरसिंहम् समितीच्या शिफारशीप्रमाणे बाजारसंबंधित व्याजदर स्वीकारण्यात आले. बँकदर धोरणाची पुनर्रचना करून व्याजदरात शिथिलता आणली गेली. स्थिर व उच्च बँकदराचा कालखंड संपुष्टात आला.

5. समान व्यवहार पद्धती :

नाणेबाजारात असणाऱ्या अनेक संस्थांच्या व्याजदरात, कर्ज-मुदत याबाबतीत खूप मोठ्या प्रमाणात तफावत होती. रिझर्व्ह बँकेने हा फरक कमी करून समान कार्यपद्धतीचा आग्रह धरला. खुल्या बाजार प्रक्रियेमुळे पतपुरवठ्यात वाढ झाली. बँक व वित्तीय संस्थांना विपत्र बाजार योजनेमुळे समान कार्यपद्धती अवलंबिणे शक्य झाले.

6. भारतीय वजावट आणि वित्तगृहाची स्थापना :

नाणेबाजारात असंतुलित असलेल्या अल्प मुदतीच्या कर्जाचे व्यवहार सुरळीत होण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने भारतीय वजावट व वित्तगृहांची स्थापना केली. तसेच नाणेबाजाराच्या कक्षेतील पतसाधनांना दुय्यम बाजारात प्रवर्तित करून अल्प मुदत निधीची सोय करून देणे हा स्थापनेचा एक उद्देश होता.

वरील उपायांमुळे भारतीय नाणेबाजारात बरीच सुधारणा झाली.

-----The End-----

संदर्भ ग्रंथ:-

1) भारतातील वित्तीय बाजार आणि संस्था - डॉ. डी. जी. उशीर आणि इतर

- 2) बँक व्यवसाय व वित्तपुरवठा - प्राचार्य डॉ. बाबासाहेब सांगले आणि इतर
- 3) आधुनिक बँक व्यवसाय आणि वित्तपुरवठा -प्रा.के.बी दिवट
- 4) आधुनिक बँकिंग आणि भारतीय वित्तीय बाजार - डॉ.एन.एल.चव्हाण

-----XX-0-XX-----
-----XX-0-XX-----